

Maciej Ząbek

Biali i Czarni. Postawy Polaków wobec Afryki i Afrykanów
[Blanken en Zwart. Houding van Polen tegenover Afrika en Afrikanen]

[Studia Ethnologica 7]. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007
pp. 482, ISBN 83-7181-461-5; 978-83-7181-461-7

Maciej Ząbek is actueel verbonden aan het Instituut voor Etnologie en Culturele Antropologie van de Universiteit van Warschau. Vroeger werkte hij onder andere bij het Ministerie voor Binnenlandse Zaken en Administratie, in het toenmalige Departement voor Migratie en Vluchtelingen. In de publicatie *Biali i Czarni. Postawy Polaków wobec Afryki i Afrykanów* [Blanken en Zwart. Houding van Polen tegenover Afrika en Afrikanen] die met haar duidelijk interdisciplinaire karakter onder de culturele antropologie ressorteert, presenteert hij de resultaten van zijn habilitatieonderzoek dat conform het Poolse academische systeem een wezenlijke bijdrage tot het vak moet zijn en meestal in boekvorm wordt voorgesteld.

Biali i Czarni aspireert tot de eerste alomvattende publicatie over Poolse houdingen ten aanzien van Afrikanen en Afrika; het wil een soort resumé zijn van recent wetenschappelijk onderzoek dat in Polen op dit gebied wordt gedaan. Zo'n synthetische aanpak legt vanzelfsprekend allerlei beperkingen op en laat noodzakelijkerwijs bepaalde kwesties onaangeroerd, maar dat neemt niet weg dat we hier wel met een ambitieus project te maken hebben dat een paar interessante vaststellingen aan de dag legt. Dit werk heeft geen 'revolutionair' karakter en is in principe descriptief. Het bestaat uit 4 grote hoofdstukken die in kleinere teksteenheden onderverdeeld worden en bevat een rijke bibliografie (Poolse en buitenlandse vakliteratuur).

Het onderzoek van Ząbek is o.a. gebaseerd op 108 interviews met Afrikanen en 205 gesprekken met Polen waarvan de meeste in de periode 1996-2003 werden gevoerd en slechts enkele (4) wat vroeger, in 1988. Als waardevolle (maar wel als specifiek genoemde) bron worden hier ook voorbeelden uit de schone letteren op een grote schaal gehanteerd. De oudste teksten waar Ząbek zich op beroept, dateren uit de eerste helft van de 19de eeuw (hij vermeldt onder andere bijv. J. Potocki en zijn *Manuscrit trouvé à Saragosse* [1804-1810]); het merendeel stamt uit de twintigste eeuw (H. Gordzalkowski, R. Kapuściński), er zijn ook enkele teksten die in het begin van de 21ste eeuw werden uitgegeven (O. Stanisławska). Literaire werken – amper illustratief gebruikt en niet geanalyseerd/geïnterpreteerd – vormen een zeker *novum* in de Poolse cultuur-antropologische vakliteratuur over Afrika en Ząbek bewijst met *Biali i Czarni* dat de literatuur als transcriptie van de realiteit (om de woorden van de Poolse literatuurwetenschapper Kazimierz Nycz aan te halen) weer in de gunst bij de Poolse antropologen staat.

Het hoofddoel dat de auteur zich stelt, is inzicht te verkrijgen in de werking van mechanismen die voor hedendaagse Poolse houdingen ten opzichte van Afrika en Afrikanen bepalend (kunnen) zijn. Hij neemt zich voor zijn landgenoten erop te wijzen waar de kiemen liggen van hun bepaalde gedragingen tegenover Afrikanen. Vandaar heeft deze publicatie – ook rekening houdend met het feit dat er zich steeds meer zwarte immigranten in Polen vestigen – een pragmatisch en tegelijk idealistisch doel, zij beoogt namelijk het vergemakkelijken of zelfs het mogelijk maken van een dialoog tussen Polen en Afrikanen, tussen blank en zwart. Op de achtergrond klinkt hier een uitnodiging tot een gesprek met de Ander van E. Lévinas door.

De nadruk wordt in het onderzoek van Ząbek duidelijk op het laatste decennium gelegd, want de kern van de publicatie vormt de analyse van cognitieve houdingen van Polen tegenover Afrikanen rond de wisseling van de 20ste naar de 21ste eeuw. Er wordt ook betrekkelijk veel aandacht aan de geschiedenis besteed: het opvullen van de lacunes in gebrekkige historische kennis is volgens Ząbek noodzakelijk om na te kunnen gaan in hoeverre die onderzochte houdingen onveranderd zijn gebleven. Daarom geeft de auteur dan ook een beknopt overzicht van onderlinge contacten in de loop van tijd; hij schrijft over Polen in Afrika en Afrikanen in Polen, vanaf de middeleeuwen tot vandaag de dag.

De auteur begint zijn eigenlijke betoog over houdingen met theoretische vragen naar het wezen en het ontstaan van stereotypen die in Polen over zwarten gangbaar zijn. Ząbek vertrekt daarbij vanuit het standpunt dat de stereotypering ten dele op aangeboren neiging tot generaliseren (zgn. economisch denken) is gebaseerd en ten dele als een cultuurbepaald systeem functioneert. Door anderen aan te duiden (stigmatiseren) wordt basale informatie over die anderen verspreid (cognitief aspect van stereotypering). Ząbek beroept zich in zijn onderzoek o.a. op de differentiatiefunctie van sociale stereotypes (Tajfel 1981¹): stereotypen zijn geen statische entiteiten, maar ze zijn onderhevig aan situationele modificaties en ‘veranderen’ dan om de positieve onderscheidenheid tussen groepen te vergroten.

Na een aantal beelden geanalyseerd te hebben, komt Ząbek tot de conclusie dat er in de Poolse beeldvorming over Afrika slechts sprake is van lichte accentverschuivingen en kleine wijzigingen. De essentie van bestaande stereotiepe denkbeelden is door de jaren heen vrij ongeschonden gebleven en om hun betrekkelijke duurzaamheid te bewijzen, voert hij allerlei voorbeelden uit het verre en nabije verleden aan. Alle voorstellingen van de zwarten lijken de vorm van een golflijn aan te nemen, waar adhesie en aversie afwisselend hoogtepunten van zijn. Tegelijkertijd wijst Ząbek op het feit dat Poolse houdingen ten aanzien van Afrikanen (of tot andere vreemden in het algemeen) tot nu toe in het wetenschappelijk onderzoek te statisch worden getoond; men veronderstelt (grotendeels dus ten onrechte volgens de auteur) dat die houdingen vrij constant zijn en in te grote mate afhangen van zulke factoren als beroep, politieke meningen, godsdienst of sociale afstamming. Men wijdt – zoals Ząbek beweert – te weinig aandacht aan de (onvoorspelbare) contexten waarin het tot contact tussen Polen en Afrikanen komt/waarin het contact plaatsvindt. Hijzelf is de mening toegedaan dat er geen direct aanwijsbare correlatie tussen stereotypen en houdingen bestaat. Daarom probeert hij met zijn werk aan te tonen dat er

¹ Tajfel, Henry. 1981. *Human Groups and Social Categories*. Cambridge: Cambridge University Press.

een wijde kloof gaapt tussen gedeclareerde opvattingen en gekoesterde stereotypen aan de ene kant en concrete gedragingen aan de andere. Dit betekent dan ook dat stereotypering niet tot discriminatie of vooroordelen hoeft te leiden en het afschaffen van stereotypen allerlei problemen rond ras/ethniciteit etc. niet uit de wereld haalt.

De auteur herinnert ons aan het feit dat de onder Europeanen ingewortelde overtuigingen over Afrika en over de aard van Afrikanen vaak uit een verkeerde interpretatie van bepaalde sociale gedragingen en gebrek aan inzicht in zwarte gemeenschappen resulteren. Uit het door hem geanalyseerde materiaal blijkt bijvoorbeeld dat in de meeste Poolse voorstellingen zwarten processen van animalisatie en/of demonisering ondergaan (ondergingen), dwz. ze krijgen (kregen) geregeld niet-menselijke eigenschappen toegekend. Aparte aandacht wordt door Ząbek aan de bespreking van beelden van het (zwarte) lichaam gewijd; het uiterlijk (zijn schoonheid en/of lelijkheid) wordt in verband gebracht met de seksuele aantrekkelijkheid en is een wezenlijke factor bij de beoordeling van zwarten, want de eerste indruk beslist vaak over acceptatie of afwijzing. Bij beschrijvingen van zwarten duiken er vaak zulke symbolisch geladen fysieke/fysiologische categorieën op als vuiligheid, onaangename geur/stank en ziektes.

Het 'portret' dat Ząbek van de doorsnee Afrikaan reconstrueert, is verder aan te vullen met een aantal andere vaste en goed bekende componenten. Zo worden zwarte mannen meestal als lui voorgesteld, en dit in tegenstelling tot zwarte vrouwen die wel vlijtig zijn. Stereotiep is ook de mening dat zwarten zich zoals grote kinderen gedragen. Deze vergelijking impliceert dat zwarten onrijp, onvolwassen, speels, naïef, zorgeloos etc. zijn. Zulke kwalificaties leiden rechtstreeks tot een paternalistische houding. Ook de overtuiging over culturele hegemonie en de opvatting dat de moraal en de waarden van de blanken superieur zijn aan die van de zwarten, zijn verspreid onder Polen en ze kunnen een grote impact op houdingen hebben.

Gedragingen van Polen tegenover Afrikanen zijn getekend door een opmerkelijke ambivalentie, stelt de auteur verder; naast positieve (nieuwsgierigheid, sympathie, bewondering, behulpzaamheid, aantrekking) zijn er hier ook negatieve gevoelens als angst, irritatie, tegenzin of haat in het spel. Het onderzoek van Ząbek wijst uit dat die houdingen het best met behulp van drie fundamentele houdingsmodellen zijn weer te geven, te omschrijven als relaties met (zwarte) burens, gasten of indringers.

Ten grondslag aan misverstanden en conflicten tussen Polen en Afrikanen, blanken en zwarten, liggen meestal culturele verschillen in waardepatronen. De auteur overweegt hier of de houding tegenover zwarten kan veranderen door het verwerven van kennis over Afrika en met behulp van de interculturele training. De analyse van o.a. talrijke interviews – Poolse en Afrikaanse gesprekspartners met verschillende achtergronden – bevestigt inderdaad de stelling dat werkelijke gedragingen van Polen tegenover zwarten een contextueel karakter hebben en vooral van hun algemene (inter)culturele competentie afhangen. Persoonlijke ervaringen met de vreemden (met de anderen), laat staan zulke factoren als leeftijd, geslacht of opleiding spelen hier een ondergeschikte rol.

Bij het onderzoek naar houdingen mag ook de toenemende invloed van de politieke correctheid niet worden onderschat. Een van de meest gevoelige kwesties die daarmee verband houdt, zijn bijvoorbeeld exoniemen. Sinds enige tijd probeert men in Polen – om de zwarten niet (meer) te beledigen – het woord 'murzyn' uit het officiële taalgebruik

te schrappen. Het gaat hier om een benaming die vanouds een 'gewone' aanduiding voor de zwarte bewoner van Afrika was en die 'opeens' politiek incorrect wordt omdat ze door de zwarten (maar ook door de Poolse aanhangers van de politiek-correcte taal) als discriminerend wordt ervaren. De meeste Polen begrijpen nog steeds niet waarom dit etnoniem als vernederend wordt afgewezen: er wordt daar toch niets naars mee bedoeld. Ząbek probeert deze zaak te ontwarren. Een niet adequate vertaling naar het Engels zou volgens hem een van de mogelijke oorzaken van dit misverstand zijn. De woordenboeken vertalen namelijk het woord 'Murzyn' als 'Nigger.'

Ząbek leert ook zijn lezers relativeren; hij confronteert Poolse houdingen met Afrikaanse en herinnert ons voortdurend aan het feit dat de gedragingen en gewoontes van Polen in de ogen van zwarten even verbazingwekkend en vreemd (kunnen) zijn. De vele Polen benadrukken bijvoorbeeld hun afkeer voor Afrikaans eten; ze vinden het over het algemeen ongezond en het wekt hun instinctieve weerzin. Ze denken er niet aan dat de Afrikanen een vergelijkbare opinie over 'typisch' Pools eten kunnen hebben. Voor de meeste zwarten zijn zulke gerechten als *bigos* (stoofpot van witte kool, zuurkool en vlees) of *flaczki* (ingewandensoepp) vies en gewoon oneetbaar. De Polen zijn ook verbaasd als ze van de Afrikanen te horen krijgen dat ze niet genoeg voor hun lichamelijke hygiëne zorgen: dit is juist een van de verwijten die zij de zwarten vaak maken.

In het onderzoek van Ząbek wordt ook nog uitgebreid ingegaan op de rol die allerlei weldadigheidsorganisaties en vooral de Rooms-Katholieke Kerk in het creëren en bevorderen van gewenste houdingen tegenover de zwarten spelen. Het vaakst zou de Afrikaanse problematiek juist door de Kerk worden aangeroerd. Om aan financiële middelen te komen, schept de Kerk opzettelijk een beeld van de arme, zielige Afrikanen die op de hulp van Polen aangewezen zijn. Mede daardoor is het goed bekende beeld van een 'goede wilde' in de publiekelijke opinie, in de media door het beeld van zwarte vluchtelingen of hongerlijdende Afrikanen vervangen. Die hulpverlening is volgens Ząbek dubbelzinnig te interpreteren als medelijden voor/met 'arme anderen,' maar ook als het geruststellen van het eigen geweten of het bewijzen van de eigen (Poolse) superioriteit.

Volgens de auteur heeft het ook geen zin om bij de analyse van houdingen tegenover Afrika en van het Afrika-beeld een onderscheid te maken tussen verschillende Afrikaanse cultuurkringen, naties of landen. Ząbek kiest in zijn boek voor de visie van Afrika als een geheel, hij schetst een globaal beeld zonder nuanceringen. Een dergelijke generalisatie met betrekking tot de beeldvorming is zijns inziens geen fout, het is volkomen gerechtvaardigd. Verwarrend kan zijn dat hij zich niet altijd consequent houdt aan de door zichzelf opgelegde definities. Soms heeft hij het dus ook over Arabieren, alsof zij ook tot de zwarten behoren.

In het werk van Ząbek wordt verder nog ingegaan op de kwestie in hoeverre Poolse houdingen tegenover Afrika een eigen uniek karakter hebben, veroorzaakt o.a. door het feit dat de Polen niet aan de kolonisering van Afrika deelgenomen hebben en daardoor geen last van schuldgevoelens tegenover Afrikanen hebben. De auteur erkent (met een zekere aarzeling) dat die houdingen inderdaad wel uitzonderlijk zijn, maar toch vindt hij dit niet echt doorslaggevend. De auteur redeneert dat Polen in cultureel opzicht tot de Westerse wereld behoort en dat betekent dat het ook de Westerse houding(en) tegenover Afrika overneemt, hoewel dit selectief en met een zekere vertraging gebeurt. Dat betekent dus dat

er in feite geen principiële verschillen zouden optreden tussen de Afrika-beeldvorming van Polen en die van andere blanken/Europeanen. Maar even later noemt hij dan (ten dele naar de Amerikaanse slaviste Eva Thompson die als eerste de postkoloniale theorie op de Poolse literatuur heeft toegepast) een paar overeenkomsten tussen Afrikanen en Polen (en niet andere Europeanen!) die wel dat bijzondere karakter van Poolse houdingen zouden suggereren en waardoor hij zijn eigen veronderstellingen op zijn minst gedeeltelijk zelf ondermijnt. Hij wijst er bijvoorbeeld op dat Polen met gekoloniseerde zwarte volkeren een vergelijkbare ervaring delen van een langdurige politieke en economische onderwerping aan een vreemde mogendheid/een andere staat. Er zijn ook enkele raakpunten in zelf-beelden: zowel Polen als ook Afrikanen zijn in hun eigen ogen het slachtoffer van anderen, ze hebben vaak medelijden met zichzelf en met het lot van hun eigen volk, ze koesteren de overtuiging dat ze oneerlijk of onrechtvaardig door anderen bejegend worden. Naast het minderwaardigheidsgevoel kan er nog worden gewezen op een kritiekloze bewondering voor en een klakkeloze nabootsing van alles wat uit het Westen komt: normen, beelden, regels, leefwijze etc. Typerend voor Polen en Afrikanen zou ook de 'oikofobie' zijn, de aver-sie voor eigen huis, door Ząbek gehanteerd in de betekenis: voor eigen land, voor eigen maatschappij.

De publicatie van Ząbek kan zeker zijn nut bewijzen bij de bestudering van de beeld-vorming over Afrika in Polen en van houdingen tegenover zwarten; hierboven zijn er slechts enkele bevindingen van deze inspirerende studie aangestipt. Maar Ząbek beweegt zich in een bijzonder kwetsbaar domein door verschillende emoties en waarden onder de loep te nemen en in mindere mate 'onomstreden' feiten en dat maakt zijn publicatie niet immuun voor kritiek. Door de hypothesen die ten grondslag van zijn studie liggen (de Poolse beeldvorming over Afrika staat onder invloed van de Europese/Westerse en er is nauwelijks sprake van het uitzonderlijk karakter van de Poolse houdingen tegenover Afrikanen), verdwijnen interessante facetten uit het gezichtspunt. Wat niet bij zijn concept van die houdingen past, wordt dan terloops genoemd of buiten beschouwing gelaten; dit is bijvoorbeeld het geval in de kwestie van fysieke aantrekkelijkheid/de sexualiteit. Wat Ząbek daarover schrijft, is vooral op hedendaagse interviews gegrond en klopt niet helemaal met datgene wat in de Poolse literatuur (bijv. reisverhalen en herinneringen uit de eerste helft van de twintigste eeuw) te vinden is, of eigenlijk niet te vinden is, want daar wordt weinig of helemaal niet over geschreven, alsof er een soort censuur werd ingesteld. De auteur zou hier moeten onderstrepen dat er opmerkelijke verschillen optreden tussen spontane uitspraken tijdens opgenomen interviews en fragmenten uit de vroegere literaire werken om vervolgens proberen uit te leggen waardoor die verschillen in houdingen zijn veroorzaakt.

Alle afzonderlijke houdingen tegenover alle Afrikaanse landen te bespreken, heeft inderdaad weinig zin en het valt buiten het bestek van de publicatie van Ząbek, maar het zou wel nodig zijn om bijvoorbeeld iets meer aandacht te besteden aan de pogingen die vanaf eind jaren 50 door het communistische regime ondernomen werden om een nieuw (positief of negatief) beeld van diverse Afrikalanden op te bouwen. We kregen toen met een duidelijk genuanceerde en bewust gevoerde 'imagepolitiek' te maken; Belgisch Congo en Zuid-Afrika zijn hier leerzame voorbeelden van. Een breed opgezette propagandacampagne werd in die periode ten dele gebruikt voor binnenlandse politieke doeleinden en verdient zonder twijfel meer belangstelling.

Wat een zekere verbazing wekt en tegelijk teleurstelt, is het feit dat de auteur de rol van het visuele (speelfilm, documentaire, fotografie) in het vormen en/of behouden van stereotiepe voorstellingen van Afrika en Afrikanen nauwelijks behandelt en eigenlijk onbesproken laat. Terwijl deze invloed op concrete gedragingen mijns inziens kolossaal is en waarschijnlijk – in vergelijking met die van het geschreven woord – steeds groter wordt. Ongetwijfeld zou dit heel goed in het kader van een cultureel-antropologische studie passen.

Wat voor de lezer natuurlijk zeer belangrijk is: het boek is levendig en helder (zonder pretentieuze wetenschappelijk jargon) geschreven, het bevat interessante, uit het leven gegrepen voorbeelden, waaronder de eigen ervaringen en subjectieve opinies van de auteur. Er zijn ook wat slordigheden: zo duikt er op een bladzijde naast Schengen ook Shengen op, en Fallaci wordt ook Falacci genoemd (p. 324, 325), maar bij een lijvig boek zijn dergelijke 'schoonheidsfoutjes' waarschijnlijk niet te vermijden. Het staat buiten kijf dat velen hun voordeel kunnen doen met de lectuur van dit werk.

Bożena Czarnecka
Universiteit van Wrocław
bczar@uni.wroc.pl